

важко виразити зміст складного поняття через дві-три ознаки, враховуючи, що для характеристики однієї ознаки потрібна, щонайменше, одна коренева чи словотвірна морфема. З іншого боку, довгі терміни, які надають більші можливості для адекватного відображення великої кількості складних фахових понять, «відштовхуються» мовою згідно із законом економії мовленнєвих зусиль. Отже, у процесі становлення та розвитку термінології внаслідок свідомого чи несвідомого відбору, зокрема, унаслідок конкуренції між термінами, перевага надається термінам не найкоротшим і не найдовшим, але тим, що їхня довжина становить приблизно 20–50% від максимальної. Меншу довжину мова надає для створення найбільш важливих і часто вживаних термінів (що задовольняє вимоги економії зусиль), а більшу – термінів для вираження особливо складних, але рідше вживаних, понять (що задовольняє вимоги точності).

1. Bovee Courtland L. *Marketing* / Courtland L. Bovee, John V. Thill. – New York ; London ; Montreal ; Sydney ; Toronto : McGraw-Hill, Inc., 1992. – 769 p. + додатки. 2. *Dictionary of Marketing Terms* / Peter D. Bennet (Ed.) – Second Edition. – Chicago, Ill., 1995. – 316 p. 3. *Dictionary of Business Terms* / Jack P. Friedman. – New York ; London ; Sydney, 1997. – 650 p. 4. *Русско-английский толковый словарь маркетинговых терминов и понятий*. – М., 1991. – 108 с. 5. *Квеселевич Д. И. Интеграция слово-сочетания в современном английском языке* / Квеселевич Д. И. – К. : Вища шк., 1983. – 84 с. 6. *Гринев С. В. Введение в терминоведение* / Гринев С. В. – М. : Московский лицей, 1993. – 310 с.

УДК 800

Євгенія Карпіловська¹, Ольга Кочерга²

¹Інститут української мови НАН України

²Інститут теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАН України

ПРО НОВІ СЛОВА ТА ВІДПОВІДНИКИ В ПЕРЕКЛАДНИХ СЛОВНИКАХ НАУКОВОЇ МОВИ

© Карпіловська Є. А., Кочерга О. Д., 2012

Цей допис є спробою висловити наш погляд на тривалу, заважену й часом надто гостру, зокрема із залученням позанаукових аргументів, дискусію щодо потреби подавати в словниках нові слова.

Ключові слова: українська мова, лексикографія, нове слово, новотвір, похідне слово, перекладний словник

An attempt is made to contribute to the long-lasting discussion concerning the need to introduce new words in the bilingual dictionaries. It should be noted that sometimes this discussion is excessively acute and involves non-scientific arguments.

Keywords: Ukrainian language, lexicography, new word, neologism, derivative word, bilingual dictionary

На початку ХХ ст. огляд джерел української лексики під кутом зору укладання словників подав Борис Грінченко в передмові до «Словаря української мови». Цей огляд свідчить, що всі укладачі словників ХІХ ст. більшою чи меншою мірою залучали до словникових реєстрів не лише слова та сполуки, що побутували в літературі та живій фаховій мові, а й новотвори, що їх часом

доводилося «кувати» укладачам перекладних словників, зокрема наукових та технічних, аби дати відповідники до чужомовних термінів та терміносполук [1, с. XIII–XIV].

Юрій Шевельов у аналізі української мовної історії першої половини ХХ ст. [2] розглядає не лише появу, а й зникнення (точніше, вилучення) зі словників та наукової літератури тисяч слів та словосполук на підставі політичних міркувань. Терміносполука «репресовані слова» належить саме йому. Аналізуючи цю книжку з погляду ХХІ сторіччя, доводиться відповідати ще й на питання, чи треба (і якщо так, то яким саме чином) подавати в словниках вилучені й забуті слова й терміни, що пробивають собі шлях у фаховій (а через фахову й у загальній) мові крізь хаші покручів та невинуватих кострубатих кальок, що їх введено на заміну «слів нацдемівського типу» й тепер оголошено «усталеними» в термінах нової (тобто повоєнної) «мовної традиції».

Петро Горецький у книжці 1963 року аналізує проблему творення нових слів на прикладах з української та чужомовної лексикографії. Бувши вимушеним вживати Езопову мову, особливо в питаннях нормотворення, він вдається до покликань на Л. Щербу: «Для складання загальних словників (одномовних і двомовних) дуже важливим є поставлене радянським мовознавством і зокрема радянською лексикографією (курсив наш – Є. К., О. К.) питання про відбиття в словнику стилістичних властивостей слова. З приводу цього Л. В. Щерба вказував, що роль нормативного словника полягає в «підтриманні всіх живих норм мови, особливо стилістичних (без цих останніх літературна мова стає шарманкою, неспроможною виражати будь-які відтінки думки)». Про нормативний словник Л. Щерба говорив також, що роль його полягає ще в «поваленні традиції там, де вона заважає новій ідеології; ... у підтриманні нових визрілих норм там, де виявленню їх заважає безглузда косність» [3, с. 6]. Між неодмінними за тогочасних умов посиланнями на партійні підходи до лексикографії та сентенціями щодо небажаності появи «штучних» новотворів П. Горецький наводить чимало прикладів із праць видатних лексикографів та мовознавців (В. Даля, Я. Грима тощо), де така практика з очевидністю постає не лише потрібною, а й неунікною [3, с. 101-106].

Огляд поставання нових слів протягом тристарічної історії англійської лексикографії, проблем слововжитку та нормотворення знаходимо в докладній книжці Сидні Лендау [4]. Ця книжка дає змогу порівняти стан проблеми в лексикографії, що має тривалу тяглу традицію, та ситуацію в українській лексикографії з її драматичною історією. Знаходимо чимало паралелей і водночас шляхи розв'язування наших за давніх суперечок, що знов і знов виникають у редакціях наукових журналів та видавництвах наукової літератури.

В українській лексикографії є спеціальні словники нової лексики, тобто лексики, не зафіксованої в поважних нормативних словниках (див., наприклад, [5-7] чи низку словників Анатолія Нелюби «Лексико-словотвірні інновації», де подано найновітніші неологізми [8; 9]). Нові слова можна знайти і в додатках до кількатомових словників, видання яких забирає тривалий час. Такий додаток слів на літери А-П, що не потрапили до реєстрів відповідних томів, уміщено в ХІ томі СУМ-11. Переважно нові слова займають належне місце в реєстрах нових словників чи нових видань уже відомих словників через досить тривалий час після появи у фаховому обігу чи загальному слововжитку.

Почнімо від самого початку – чим «нове слово» відрізняється від «штучно утвореного слова»? І що таке «слово, наявне (що існує) в мові»? Коли науковець, дослідник нового явища, дає йому назву – чи є таке слово «штучно утвореним»? Коли він вживає словоформу чи похідне слово, що не фігурує в нормативних словниках – чи правильно роблять редактори, вилучаючи такі слова з текстів? Як розірвати зачароване коло, що постає, коли редактори наукових видань вилучають із текстів слова, що не фігурують у відомих їм словниках, а укладачі нових словників не наважуються подавати слова, що не фігурують у попередніх словниках та заредагованих згідно з ними текстах? І якщо вважати творення «штучних» назв та похідників небажаним – як буде розвиватися мова, зокрема наукова, під тиском таких обмежень? І чи не загальмує це розвиток загальноновживаної мови, що постійно вбирає слова з мови наукової, коли йдеться про відкриття та винаходи, що чинять вплив на технологічний розвиток суспільного життя?

На нашу думку, дискусія щодо того, чи можна вважати похідне слово, утворене за властивими мові моделями, цілком новим словом, не має сенсу. Називаючи незвичні на перший погляд нові слова «штучними утворами», деякі дослідники таким чином несвідомо (а часом навмисне, як це відбувалося протягом другої половини ХХ ст., див., зокрема, [10]) намагаються обмежити вільний розвиток мови, збіднити її арсенал висловлювальних засобів, вкласти її в межі усталених (тобто нав'язаних) стереотипів. У багатьох загальномовних словниках, наприклад, не подано прикметників від не дуже поширених іменників, не кажучи вже про віддієслівні прикметники, зокрема зі значенням *активної* здатності, тобто призначення здатності чи виконувати дію (*контролювальний* прилад, *фільтрувальний* апарат, *фільтрівний* ґрунт, *йонізовне* проміння), та *пасивної* здатності, тобто здатності бути підданим дії (*контрольовний* процес, *фільтровна* речовина, *йонізовне* середовище). У термінологічних словниках такі слова часто фігурують у складі словосполук, але далеко не завжди їм надано окреме місце в реєстрі. Чи означає це, що в перекладних словниках такі слова, що є точними відповідниками іншомовних слів, можна вважати новими? Виходить так, що складні слова на кшталт «високогустинний» чи «низькотисковий» належить вважати новотворами лише тому, що їх нема в реєстрах загальномовних словників, навіть найбільших, як-от СУМ-11 чи ВТССУМ. Мало того, часом виникають дискусії навколо звичайнісіньких прикметників, утворених за стандартними моделями. Одним із численних прикладів є брак у словниках прикметника від слова «друк». Чи має право на існування словосполуча «друкове видавництво» – йдеться про видавництво, що видає книжки, журнали тощо друком, на відміну від, скажімо, електронних чи інтернетових/онлайн-ових видавництв? На нашу думку, має вже тому, що вона коротша й влучніша за пропонувану натомість тавтологічну й задовгу сполучу «видавництво друкованих видань». Ціла низка сполук із цим прикметником постає, коли йдеться про щось, виготовлене методом друку – друкова плата/карта, друкова схема, друковий покрив тощо. В українсько-російському словнику це слово дістає відповідника «печатный», а в українсько-англійському термінологічному словнику цей прикметник має вже низку відповідників [11, с. 319]:

друковий 1. (*пов'язаний із друком*) print **2.** (*про електричну схему, карту тощо*) printed **3.** (*отриманий гальванічним нарошуванням*) plated.

Завважмо, що слова «інтернетовий» та «онлайн-овий», попри поширеність у вжитку та цілком природну форму, теж можна вважати «новими», бо в загальномовних словниках (принаймні відомих нам) вони не фігурують.

Укладач перекладного словника з неукраїнською вихідною мовою має завжди пам'ятати, що практично будь-яке загальномовне слово може бути терміном певної галузі. Наприклад, загально-мовний відповідник до англ. слова *bed* – *ліжка*, тоді як в науковій та технічній літературі його відповідниками можуть бути слова *основа*; *фундамент*; *станина*, *підстава*, *стовба*; *шар*; *пласт*; *підклад* тощо, а в терміносполучах воно може набирати зовсім відмінних значень: *river bed* – *річище*, *sea bed* – *дно моря*, *test bed* – *випробувальний стенд*, *lava bed* – *лавовий покрив* тощо. (Ми залишаємо на розсуд читачеві, які з наведених слів та сполук можна вважати «новими»). Відрізнити термінне значення від нетермінного здебільшого можна лише в конкретному контексті, тому в словнику треба подавати якомога більше відповідників до вихідного слова, зазначаючи різноманітні випадки слововжитку та відповідну сполучуваність слів. До російського слова «открывать» треба подавати цілу низку сполучуваних відповідників, і спільнокореневе слово «відкривати» тут далеко не найважливіше: *відчиняти* (двері, вікна тощо), *відмикати* (двері ключем), *розплющувати* (очі), *розгортати* (книжку), *розтискати* (лещата, затискача тощо), *відкривати* (засідання; нову установу), *відкорковувати* (пляшку тощо), *виявляти* (нові факти), *знімати* (покрив), *відтуляти* (фіранку, затулку). Відповідниками активного дієприкметника «открывающий» у перелічених значеннях є прикметники, що передають активну здатність: *відмикальний* (інструмент, зокрема ключ), *розтискальний*, *знімальний*, а пасивний дієприкметник «открываемый» (тобто такий, що його можна «открыть») має відповідниками *відмичний*, *розтисний*, *знімний*. Переклад таких

похідників часом буває неочевидним, саме такі форми користувач найчастіше шукає в словниках, однак далеко не завжди їх знаходить.

Окремою проблемою є віддієслівні іменники (дієйменники), що є назвами процесів та дій. Особливо поширеною помилкою є однакові назви завершеної та незавершеної дії: і в текстах, і в словниках ми часто не бачимо слів *унормовування, враховування, розрізнювання, наголошування* тощо. Невживання таких слів збіднює мову, позбавляє автора тексту змоги точніше висловити свою думку.

Брак слова в наявних словниках не є свідченням його відсутності в живій чи фаховій мові, це лише свідчення того, що наявні словники його не зафіксували. Не забуваймо, що саме нормативні словники, зокрема тлумачні та іншомовних слів, подають для слів, що їх носій мови в разі потреби може легко утворити, правило творення, чи модель (зразок) такого слова. Наприклад, у СУМ-11 подано моделі творення складних слів з повторюваними початковими основами: **першо...** Перша частина складних слів, що відповідає слову **перший** у 3–5 знач., напр.: *першопідкорювач, першопоштовх, першопрохідник, першопуття, першоходження* і т.ін. (усіх цих слів немає в реєстрі СУМ-11), а в «Словнику іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука (1-е вид. 1974) – моделі творення слів з повторюваними не лише початковими, а й з кінцевими основами: **...завр** (від грец. *σαυρος* – ящірка) – у складних словах вказує на належність до викопних плазунів, напр.: *динозавр*. Витлумачення цієї основи дає змогу укладачам словника заощадити місце в статті до слова *динозавр* і натомість пояснити, чим цей викопний плазун відрізняється від інших. Отже, брак слова в реєстрі словника можуть зумовлювати принципи подання мовного матеріалу, що прийняли його укладачі, а не відсутність такого слова в мові. Ставити бар'єри на шляху поширювання нових слів – марна справа. Завдання словникаря – дати користувачеві змогу побачити якомога ширший набір відповідників і самому визначитися, яке саме слово вжити. Лише досліджування слововжитку може засвідчити, чи стане новотвір вузькофаховим словом, чи знайде собі місце в науковому обігу, чи запозичить його загальна мова (можливо, з новим значенням).

1. Грінченко Б. *Словарь української мови* / Борис Грінченко. – Т. I. – К. : Вид-вр. АН УРСР, 1958. – XLIV+494 с. (автентичний передрук видання 1907 р.). 2. Шевельов Ю. *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус* / Юрій Шевельов. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с. 3. Горецький П. Й. *Історія української лексикографії* / П. Й. Горецький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 243 с. 4. Лендау Сидні І., *Словники: мистецтво та ремесло лексикографії* Сидні І. Лендау. – К. : К.І.С., 2012. – 480 с. 5. Віняр Г. М. *Словник новотворів української мови кінця ХХ століття* / Г. М. Віняр, Л. Р. Шпачук. – Кривий Ріг, 2002. 6. Мазурик Д. *Нове в українській лексиці* / Данута Мазурик. – Л., 2002. 7. Балог В. О. *Нові й актуалізовані слова та значення* / В. О. Балог, Н. Є. Лозова., Л. О. Тименко, О. М. Тищенко. – К., 2010. 8. Нелюба А. *Лексико-словотвірні інновації (1983-2003)* / Анатолій Нелюба. – Х., 2004. – 136 с. 9. Нелюба А. *Лексико-словотвірні інновації (2008–2009)* / Анатолій Нелюба. – Х., 2010. – 116 с. 10. Масенко Л. *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду* / Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 399 с. 11. Кочерга О. *Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови, (фізика та споріднені науки). Ч. 2, українсько-англійська* / О. Кочерга, Є. Мейнарович. – Вінниця : Нова книга, 2010. – XXXIV+1566 с.